

Икона василисе Јелене и оснивачи манастира Поганова

ГОЛКО СУБОТИЋ

Својом изузетном садржином која је објединила врло ретке представе, погановска икона је до данас остала усамљена у богатом наслеђу византијског сликарства и није чудно што је последњих деценија закупила пажњу низа угледних стручњака. Истовремено, њене уметничке вредности обезбедиле су јој место у антологијама византијског иконописа, у којима је, необична и загонетна, дуго допуштала једино да се препознају њене везе са солунском средином. Најзад, на икону су се често позивале расправе о времену настанка и личностима оснивача манастира где се она чувала, служећи као доказ да имена уклесана на фасади погановске цркве св. Јована Богослова треба везати за чланове великашке породице Дејановића, господина Константина Драгаша и његову кћер Јелену.

Велику двострану икону, која је у току Првог светског рата пренесена у Софију, темељно је након чишћења, 1959, описао Т. Герасимов¹, а њену садржину опширним анализама пропратио А. Грабар.² Већ раније, бавећи се уметничким споменицима Солуна, значајне податке у вези са иконографијом њених представа пружио је А. Ксингопулос³, који се убрзо и посебним радом придружио одгонетању порекла и значења јединствене тематске целине.⁴ Занимљиво и значајно дело од тада је увек представљано у различитим прегледима⁵ и дотицано у посебним иконографским расправама. Недавно, питање садржине, наручиоца и порекла иконе у основним цртама је разматрано и у широком прегледу српске уметности⁶, а одвојену историјску и иконографску студију, са посебним циљем да утврди личност ктитора, написала је Г. Бабић/⁷

У обимној стручној литератури погановска икона је већ добила опширне описе и објашњења, због чега је овде довољно подсетити на њен основни изглед. На предњој страни приказана је Визија пророка Језекиља са Христом Емануилом који седи на дуги, окружен светлошћу и симболима јеванђелиста; испод њега је стеновити предео са бистрим језером и рибама, док су са страна пророци Језекиљ и Авакум. На полећини иконе насликане су фигуре Богородице са епитетом Катафиги и св. Јована Богослова, а између њих, на златној основи, исписан делом оштећени помен наручиоца. Према Герасимову, који је после конзервације иконе био у најбољој прилици да га прочита и на основу сачуваних трагова предложи његову реконструкцију, стајало је [Ελένη ἐ]ν Χ(ριστ)ῶ τῷ Θ(ε)ῶ πιστῇ βασιλίσσᾳ.⁸

Данашње стање белешке, са највише истрвеним самим именом, не допушта да се обичним посматрањем провери да ли је у питању заиста била василиса *Јелена*. Додуше, ниједан од многобројних аутора који су се иконом касније бавили није изразио сумњу у предложено читање, а судећи по расположивом месту на којем се име налазило, претпоставка се чини основаном.⁹ Треба, ипак, приметити да је неопходно покушати да се савременим начинима снимања поуздано и потпуније про-

¹ Т. Gerasimov, *L'icone bilatérale de Poganovo au Musée archéologique de Sofia*, Cahiers archéologiques X (1959) 279—288. До рестаураторске обраде и објављивања натписа икона је углавном сматрана за дело XV—XVI века — *Водач за Народния музей в София*, София 1923, 210, бр. 2057 (А. Грабар).

² А. Grabar, *À propos d'une icône byzantine du XIVe siècle au Musée de Sofia (Notes sur les sources et les procédés des peintres sous les Paléologues)*, CA X (1959) 289—304; idem, *Sur les sources des peintres byzantins des XIIIe et XIVe siècles*, 3. *Nouvelles recherches sur l'icône bilatérale de Poganovo*, CA XII (1961) 363—380.

³ А. Xyngopoulos, *Τό καθολικόν της Μονής τοῦ Λατόμου ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ τὸ ἐν αὐτῷ ψηφιδωτόν*, Αρχαιολογικὸν δελτίον 12 (1929) 158 и д.; idem, *Συμβολαὶ εἰς τοπογραφίαν της βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης*, Α'. Καταφυγή, Thessaloniki 1949, 520 (= Symbolai).

⁴ А. Xyngopoulos, *Sur l'icone bilatérale de Poganovo*, CA XII (1962) 341—350.

⁵ К. Weitzmann, М. Chatzidakis, К. Miatev, S. Radojčić, *Ikone sa Balkana*, Beograd 1970, str. XLV, LUI, si. 102, 103, 105; Н. Skorbucha, *Meistwerke der Ikonenmalerei*, Recklinghausen 1975², 91—92; К. Weitzmann, *The Icon. Holy Images, Sixth to Fourteenth Century*, London 1978, 132, pl. 47; Г. Бабић, *Ikone*, Zagreb 1980, 24—25. т. 32 и 33; К. Паскалева-Кабадиева, *Крпната филиал за старобългарското изкуство*, София 1980, 7, 29, 68, 69; К. Паскалева, *Икони Болгарии*, София 1981, 27—28, 57, 74—83; А. Божков, *Българската икона*, София 1984, 158—160, сл. 88—90 (са прегледом старије литературе и каталога изложби); Л. Прашков,

Български икони. Развитие, технология, реставрация, София 1985, 13, 62—65.

⁶ Г. Бабић-Ђорђевић — В. Ђурић, *Полет уметности*, Историја српског народа, II, Доба борби за очување и обнову државе (1371—1537), Београд 1982, 158—159.

⁷ Г. Бабић, *Sur l'icone de Poganovo et la vasilissa Hélène*, L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle. Recueil des rapports du IVe Colloque serbogrec, Belgrade 1987, 57—65.

⁸ Т. Gerasimov, *L'icone*, 284.

⁹ Увећани снимак натписа и реконструкција његове целине (Т. Gerasimov, *L'icone*, 283) не дају довољно увида у трагове на основу којих је прочитано име Јелена. Наиме, упрошћени цртеж не показује да ли се читање имена ослањало само на назначене делиће слова или је било и других трагова, можда и у промењеном тону подлоге.

чита текст који је за многа питања изузетно важан.

Иконографска истраживања појединих тема са разних страна су приступала њиховом тумачењу, особито Визији пророка Језекиља, за коју је А. Ксингопулос још 1934. опазио да понавља познати мозаични приказ из V века у Солуну.¹⁰ Фигура Христа на икони из Поганова обележена је епитетом $\delta \acute{\epsilon} \nu \tau \omicron \Lambda \alpha \tau \omicron \mu \omicron \upsilon \theta \alpha \acute{\upsilon} \mu \alpha$,¹¹ што је непосредно указивало на везу са чувеним Латомским манастиром (познатим под називом Осиос Давид). Стара солунска представа је, иначе, била окружена живим предањем, па је чудо које се збило у време рада на мозаику, опис његовог изгледа и познију повест у XII веку забележио монах Игњатије, доносећи податке значајне и за разумевање његове садржине.¹² Сличну, али једноставнију, данас оштећену представу Визије добила је крајем XII века и гробна црква Бачковског манастира, због чега су исцрпне анализе посвећене односима наведених варијаната, њиховим литерарним изворима и, нарочито, односу према *Поучном казивању* монаха Игњатија.¹³

Друга страна иконе са фигурама Богородице и св. Јована Богослова подсетила је старије писце на главне личности из сцене Распећа, које су овде насликане без Христове фигуре на крсту. Оне су навеле на различите претпоставке о могућим разлозима њиховог издвојеног приказивања, изузетног и по томе што је Богородица у овом избору ликова добила веома редак епитет Катафиги.¹⁴ Г. Бабић је, међутим, скренула пажњу да св. Јован овде нема изглед младог апостола, као у Распећу, и тиме отклонила могућност да су личности потицале из ове сцене.¹⁵ У ставу античког беседника, са карактеристичним покретом руке — и поред нагнуте главе која остварује извесно композиционо јединство са држањем Марије — Јован Богослов је очевидно насликан као самостална фигура чија је веза са осталим представама овде могла бити друге природе. Независна је, дакле, у том смислу била и појава Богородице чији се епитет Катафиги иначе чешће сретао у поезији, означавајући уточиште (прибежиште).¹⁶

Ретка као тема у византијској иконографији¹⁷, Богородица Катафиги је имала развијен култ у Солуну. Њено име је носио један храм са околном четврти коју спомињу средњовековни извори.¹⁸ Своју популарност Богородица Катафиги је овде дуговала вези са страдањем заштитника града св. Димитрија. У једној од

Не би требало сумњати ни да је стајао епитет $\pi \iota \sigma \tau \acute{\eta}$, чији је први део оштећен, али није у свему јасан претпостављени изглед првих слова, особито у вези са обликом и положајем који има велики спиритус изнад средине речи.¹⁰ *Une copie de la Mosaïque de Latomos faite au XIVe siècle*, Byzantion X 1 (1935) 390. Cf. E. Tsigaridas, *Latomou Monastery (The Church of Hosios*

David), Thessaloniki 1988, 35—50 (са прегледом литературе, 85—86).

¹¹ За само разумевање епитета није од важности, али треба напоменути да је у првом издању (Т. Gerasimov, *L'icone*, 280) омашком испуштен члан то ($\theta \alpha \acute{\upsilon} \mu \alpha$), па препис у том виду наводи већи број аутора. Тачну верзију доноси К. Паскалева, *Икони Болгарии*, 27—28.

¹² Након открића представе у апсиди цркве манастира Осиос Давид, 1927, утврђено је да се на њега односи $\Delta \iota \eta \gamma \eta \sigma \iota \varsigma$ Игњатија, игумана солунског манастира Акапниу. Мозаик је одмах привукао пажњу Ш. Дила (cf. *Comptes rendus des séances de l'année 1927 — l'Académie des Inscriptions et Belles-lettres*, 215—218), а занимљиви извор у вези са неочекиваним налазом мозаика исцрпно је претресао V. Grumel, *La mosaïque de «Dieu Sauveur» au monastère du «Latome» à Salonique (découverte en août 1927)*, EO 29 (1930) 157—175. $\Delta \iota \eta \gamma \eta \sigma \iota \varsigma$ доноси драгоцен опис представе у Латомском манастиру и чуда на које подсећа наведени Христов епитет на погановској икони. Настанак мозаика легенда везује за старију историју. У Солуну је — приповеда монах Игњатије — Теодора, кћи цара Максимијана, тајно примила хришћанску веру и под изговором да диже палату, у горњем делу града, у здању које је имало изглед купатила, наручила да се у апсиди изведе лик Богородице. При крају рада, последњег јутра, мајстор је уместо свога дела са изненађењем угледао представу Христа. Теодора није допустила да се нови приказ дира и исказивала му је поштовање. Један од слугу је, међутим, обавестио о томе њену мајку, царицу, али је Теодора мозаик пажљиво прекрила слојем малтера и сачувала. Када су се прилике измениле и прогони престали, а храм био преобраћен у манастир, дошао је из нитријских планина у Египту један монах, по имену Сенуфије, који се усрдним молитвама непрестано обраћао Богу да му укаже милост и допусти да га види у обличју у којем ће се појавити када буде судио на земљи. Једног дана, када је Сенуфије био сам у цркви, подигла се олуја, земља затресла уз тутњаву грома и уздрмала темеље, а стари Христов лик, као сјај сунца усред ноћи, поново је залистао у апсиди. Видећи га, монах Сенуфије је узвикнуо хвалу Господу и испустио душу. Монаси су га, завршава Игњатије, сахранили на месту где је преминуо, а на његовом гробу почела су се догађати исцељења (V. Grumel, *La mosaïque*, 163—164).

¹³ A. Grabar, *À propos d'une icône*, 290—299; A. Xyngopoulos, *Sur l'icone*, 341—343; E. Бакалова, *Бачковската костница*, Софил 1977, 67—68, 70.

¹⁴ A. Grabar, *À propos d'une icône*, 290—299; A. Xyngopoulos, *Sur l'icone*, 343—348.

¹⁵ G. Babić, *Sur l'icone*, 61.

¹⁶ A. Xyngopoulos, *Symbolai*, 12 (cf. S. Eustratiades, *Ἡ Θεοτόκος ἐν τῇ ὑμνογραφίᾳ*, Paris 1930, 33). A. Grabar, *À propos d'une icône*, 302, издвојио је неколико њених епитета из дела византијских химнографа: $\kappa \alpha \tau \alpha \phi \upsilon \gamma \acute{\eta}$ / $\kappa \rho \alpha \tau \alpha \iota \acute{\alpha}$, $\kappa \alpha \tau \alpha \phi \upsilon \gamma \acute{\eta}$ $\omicron \chi \upsilon \rho \acute{\alpha}$, $\kappa \alpha \tau \alpha \phi \upsilon \gamma \acute{\eta}$ $\tau \omicron \nu \pi \iota \sigma \tau \acute{\omega} \nu$, $\kappa \alpha \tau \alpha \phi \upsilon \gamma \acute{\eta}$ $\sigma \epsilon \pi \tau \wedge \tau \omicron \nu \acute{\alpha} \nu \theta \rho \omicron \pi \omega \nu$, $\kappa \alpha \tau \alpha \phi \upsilon \gamma \acute{\eta}$ $\tau \omicron \nu \psi \upsilon \chi \acute{\omega} \nu$.

¹⁷ A. Xyngopoulos, *Sur l'icone*, 348, наводи само два позната примера Богородичине представе означене Катафиги: њен лик у попрсју са дететом на икони из XVII века у месту Меса Бурго на Китери и стару фреску откривену у апсиди једне капеле у Цариграду — cf. F. Dirimtekin, *Découverte d'une fresque de la Vierge à Istanbul*, CA X (1959) 307—308, fig. 1, 2. — Икону из XVII в. Ксингопулос спомиње већ у чланку *Symbolai*, 12.

¹⁸ A. Xyngopoulos, *Symbolai*, 7 и д.; R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins (Bithynie, Hellespont, Latros, Galésios, Trébi-*

Сл. 1. Икона василисе Јелене, Визија пророка
Језекиља и Авакума

Fig. 1. Icône de la vasilissa Hélène, Vision des prophètes
Ezéchiél et Habacuc

подземних галерија, изнад којих је касније подигнута црква њеног имена, Димитрије је проповедао хришћанско учење и био ухваћен од Максимијанових војника.¹⁹ Студија А. Ксингопулоса је одстранила неспоразуме који су пратили старије покушаје убикације Богородице Катафиги.²⁰ Они су је видели у доњем делу града или у чувеној светињи Богородици Ахиропиитос. Χαλκευτική στοά, где је почело страдање св. Димитрија, налазило се у западном делу агоре²¹, због чега Ксингопулос, ослањајући се на положај више објекта које извори с тим у вези спомињу, закључује да га треба тражити у близини Богородице Халкеон (Казанцилар џамије), где се до данас негује вештина обраде бакра.²²

У живописној светковини која је прослављала патрона другог града Царства, храм Богородице Катафиги је имао посебно место. У једној беседи коју је негде пред крај живота, као архиепископ, Григорије Палама²³ одржао у солунској катедрали 25. октобра — уочи празника св. Димитрија — подсетио је вернике на стари обичај да тога дана, сваке године, свечана поворка, појући црквене песме, понавља пут његових искушења од подземне одаје уз Богородицу Катафиги, преко стадиона где је страдалника чекао Максимијан, до места на којем је мучен и погубљен.²⁴ Средином XIV столећа, верницима Солуна се у истој прилици обратио и номофилак Константин Арменопул²⁵, и сам помињући ход у спомен великомученика.²⁶ Литија се, види се из наведених описа, кретала од Богородице Катафиги, пролазила бмс της λεωφόρου (Via Egnatia) и након задржавања у Богородици Ахиропиитос, где је говорио Арменопул, узлазила до Светог Димитрија.²⁷ У његовој древној базилици се потом обављало вечерње.

Поштовање Богородице Катафиги у Солуну сеже у прошлост дубљу од проповеди из друге половине XIV века, па се у једној од њих посебно истиче да је обичај којим се процесијом од Богородичине светиње до катедрале подсећало на муке св. Димитрија веома стар. А. Ксингопулос је изложио и претпоставку да је икона Богородице Катафиги постојала пре него што је изграђена црква њој у част и да је тек касније — због епитета који је носила — њен култ био повезан са традицијом да је св. Димитрије у подземним просторима налазио уточиште и окупљао вернике. Сасвим је могуће да је у храму постојала икона са одговарајућим Богородичиним ликом, чак и да је била старија од здања. Сама претпоставка не допушта, ипак, да се даље разматра питање које би нас могло занимати: да ли је Богородица Катафиги на погановској икони поновила изглед старије представе и да ли се уопште држала извесне традиције? Као што је познато, епитет није морао да буде везан за одређен иконографски тип, па су се врло

Сл. 2. Икона василисе Јелене, Богородица Катафиги и св. Јован Богослов

Fig. 2. Icône de la vasilissa Hélène, La Vierge Kataphygé et saint Jean le Théologien

различитим ликовима придавале исте особине и истицале уз њихово име. С друге стране, приказ свете личности могао је да се прилагоди значењу или улози која му је приписивана. Чини се да држање и покрет Богородице на икони из манастира Поганова нису без посебног разлога били преузети из расположивог иконографског програма, тј. да њена сличност за изгледом Мајке Божије испод крста није била случајна. Осећајност и саучешће са онима који у невољи очекују помоћ, видећи у Богородици прибежиште, могли су да утичу на изглед близак или чак подударан са њеним ликом из Распећа.

У необичној тематској замисли двојне погановске иконе очевидно је основну поруку но-

сила сложена пророчка визија на њеној предњој страни. Разлажући њену садржину и поредећи је са другим представама, А. Грабар је утврдио низ сличности и разлика, као и вишеструке компоненте које су је чиниле изузетном.²⁸ У вези са њеном варијантом у гробној цркви Бачковског манастира, Е. Бакалова се вратила изворима теме у ранохришћанској уметности, особито Истока²⁹, и сматрала, као С. Манго, да би је, с обзиром на коришћење текстова различитих пророка, требало називати „старозаветном теофанијом”.³⁰ Смисао саме композиције у целини зидног украса Бакалова је налазила у намени бачковског здања и повезивала са Апокалипсом св. Јована Богослова и Другим доласком Христовим.³¹ Такво значење Визије могло се опазити још у спису солунског игумана из XII века који је саопштио чудесно откриће мозаика у Латомском манастиру: монаху Сенуфију се тада испунила молба да упозна Господа у изгледу који ће имати када буде судио на земљи.³²

Богато тумачење пророчке визије донела је Г. Бабић, која је одредила и њено место у тематској целини двостране погановске иконе. Анализу иконографских елемената и оцену А. Грабара она је проширила запажањем промена и допуна које је приказ добио у односу на старија дела. Представа је овде речитије показивала везу са Апокалипсом и упућивала на разлог због којег је њен писац, св. Јован Богослов, на полеђини слике стекао место поред Богородице Катафиги.³³ С друге стране, Г. Бабић се посебно задржала на апокрифној традицији која је могла да представља основу за разумевање заједничке представе Богородице и св. Јована.³⁴ Христос је са крста своме најмилијем ученику поверио бригу о мајци и она је код њега остала до смрти. Према причи, Богородица је са апостолом Јованом била у сродству и нашла је *уточиште* у његовом дому.³⁵

Тематска целина није без разлога остала усамљена у византијском иконопису, па се непосредно могла објаснити једино личношћу наручиоца и мотивима који су утицали на необичан избор представа. И ранија тумачења су на одређен начин настојала да питање садржине доведу у непосредну везу са ктиторком иконе, василисом Јеленом. Већ је Т. Герасимов, прочитавши запис на полеђини, изразио уверење да је у питању кћи господина Константина Дејановића, која се 1392. године удала за византијског цара Манојла II.³⁶ Претпоставка је широко прихваћена, јер је сама титула ἡ βασιλίσσα, у дословном преводу царица, природно на то упућивала — као што је речено, на фасади погановске цркве сачувана су имена оснивача господина Константина и госпође Јелене, за која се држало да помињу моћног господара жеглиговског краја и

његову кћер, византијску царицу српског порекла.³⁷ С обзиром да је уз њено име већ назначена титула, Јелена је дело могла наручити тек по доласку на византијски двор, и то након погибије свога оца, маја 1395, а за-

zonde, Athènes, Thessalonique), Paris 1975, 389—391 (где се шире разматрају вести које упућују на положај храма).

¹⁹ А. Xyngopoulos, *Symbolai*, 8—11.

²⁰ Питање где се налазила црква Богородице Катафиги било је и касније предмет расправе: А. Xyngopoulos, Ἡ Καταφυγή, *Ελληνικά* 13 (1954) 331—336; S. Pelekanidis, Παρατηρήσεις τινές εις Συμείων Θεσσαλονίκης »Διάταξις ἀκριβῆς της εορτῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου«, *Μακεδόνικα* 4 (1960) 410—415; А. Xyngopoulos, Καταφυγή — Ἀχειροποίητος, *Μακεδόνικα* 4 (1960) 441—448; cf. R. Janin, *Les églises*, 389—391.

²¹ А. Xyngopoulos, *Symbolai*, 10.

²² Исто, 13—17; *исти*, Ἡ Καταφυγή, 334—336. На везу агоре са мартријем св. Димитрија и свечану поворку њему у спомен указује и налаз фреске из ранохришћанског доба — Ph. M. Petsas, *Χρονικά αρχαιολογικά* 1966—1967, *Μακεδόνικα* 9 (1969) 150, πίν. 44—45.

²³ Умро је 14. новембра 1357 — E. Trapp, *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, 9, Wien 1989, № 21546.

²⁴ А. Xyngopoulos, *Symbolai*, 8—9.

²⁵ Исто, 8.

²⁶ Исто, 9.

²⁷ Исто, 18.

²⁸ А. Grabar, *A propos d'une icone*, 291 et pass.

²⁹ Примерима које је уочио А. Grabar, *Les sources*, 374, додала је и друге који заједно показују да су теме ове врсте биле веома распрострањене и да су се сретале од Рима, преко Мале Азије и гробница у Бавиту, до Грузије и Јерменије (Е. Бакалова, *Бачковската костница*, 68).

³⁰ Е. Бакалова, *Бачковската костница*, 68 (cf. С. Mango, *Materials for the Study of the Mosaics of St. Sofia at Istanbul*, Washington 1962, 34).

³¹ Е. Бакалова, *Бачковската костница*, 69—70.

³² V. Grumel, *La mosaïque de «Dieu Sauveur»*, 163.

³³ G. Babić, *Sur l'icone*, 63—64 (са исцрпном литературом).

³⁴ Исто, 61.

³⁵ А. Grabar, *À propos d'une icone*, 300—302; G. Babić, *Sur l'icone*, 61 (уп. Ј. Поповић, *Житија светих за месец септембар*, Београд 1976, 529 и д.). Апостоли Јаков и Јован су били синови Заведеја и Јосифове кћери Саломије.

³⁶ Т. Gerasimov, *L'icone*, 284.

³⁷ Натписе *господин Константин, госпођа Јелена и Јован Теолог*, уклесане у округле камене плоче на западној фасади, први је опазио и објавио књижевник М. Ракић који је само неколико месеци након ослобођења пиротског краја од турске власти, 1878, посетио до тада непознати манастир — М. Ракић, *Из Нове Србије*, Отаџбина 6 (Београд 1881) 425 (= *Из Нове Србије*, Лесковац 1987², 179). Према Ракићу, С. Новаковић је био мишљења да се натписи односе на Константина Дејановића и његову *супругу* Јелену, који су манастир подигли или обдарили богатим прилозима (*исто*, 428—429). Схватање С. Новаковића усвојили су, такође, арх. Д. Милутиновић и М. Валтровић, који су исте године, можда само неколико недеља после Ракића, дошли у околину Пирота и Трна да снимају непознате споменике старог градитељства — Д. Милутиновић — М. Валтровић, *Извештај Уметничком одбору Српског ученог друштва*,

тим послати на дар задужбини коју је пре тога с њим подигла и посветила св. Јовану Богослову.³⁸

Темељно претресајући питање наручиоца иконе, Г. Бабић је уверљиво побила мишљење да у василиси Јелени треба видети кћер Константина Драгаша. Разноврсни и поуздани примери сведоче да високо достојанство ή βασίλισσα, са епитетом πιστή, није носила царева, него деспотова жена.³⁹ Царица је, додуше, имала титулу сличног облика ή βασίλις (ίδος), али се најчешће називала деспином (ή δέσποινα). Сама Јелена Драгаш, чије је име са пуним достојанством владарке у различитим приликама бележено, носила је титуле автократорисе, деспине и августе.⁴⁰ Погановску икону је, дакле, наручила једна *деспотица* по имену Јелена.⁴¹ Имајући у виду време на које су упућивале стилске одлике, Г. Бабић је слику основано везала за Јелену, жену деспота Јована Угљеше, а унутрашњом анализом дела показала разлоге необичног избора представа и открила њихове међусобне везе. Икона је настала свакако након Маричке битке у којој је живот изгубио деспот Јован Угљеша, па је Јелена, молећи за спас његове душе, за главну представу одабрала пророчку визију чији је сотириолошки карактер уочио већ А. Грабар. Приказ из Латомског манастира преиначен је и проширен елементима који су откривали непосредну везу са Апокалипсом, због чега је на полеђини место добио и њен аутор св. Јован Богослов. Појава Богородице са епитетом Катафиги имала је двоструко значење: подсећала је на уточиште које је у кући св. Јована мајка Христова нашла и истовремено оличавала прибежиште које је сама деспотица Јелена у свом несрећном животу тражила. Као и Богородица, Јелена је изгубила сина јединца, младог Угљешу Деспотовића који је сахрањен у главној хиландарској цркви, а затим и мужа који се са братом, краљем Вукашином супротставио надирању Турака. Најзад, остала је и без дома у Серу који је већ новембра 1371. био у рукама деспота Манојла Палеолога. „Тема *уточишта* ујединила је све личности, легендарне и историјске, подсећајући на патње деспотице Јелене која је право уточиште могла да нађе једино у мајци Христовој, на икони означеној ή катаφυγή.“⁴²

Тумачење Г. Бабић, овде изложено у сведеном облику, пропраћено је свестраном анализом представа и историјске основе који не остављају места сумњи да у ктиторки погановске иконе треба видети образовану и даровиту деспотицу из Сера. Дело је било наручено вероватно крајем 1371. или нешто касније.⁴³ Већ пре тога, оплакујући сина, а доцније, као монахиња Јефимија, тужећи за кнезом Лазаром на чијем је двору живела, писала је осећајне и танане стихове, а њено познавање византијске литерарне традиције⁴⁴ и

теолошка култура чинили су је изузетном у круговима византијске и српске аристократије овог времена на ширем солунском подручју. Жена Јована Угљеше није, иначе, била једина деспотица Јелена на коју би се могло помишљати, имајући у виду доба којем погановска икона припада. Личности овог имена треба овде поменути само због потпуности историјске основе која се разматра.

На самом серском двору, поред старе царице, често име Јелена носила је деспотова сестра, удата за господина Николу Радоњу Бранковића, а у Србији и супруга краља Вукашина. Он је, међутим, према старим летописима и Мавру Орбину, пре уздизања за краља и сам извесно време био деспот.⁴⁵ По свему судећи, исто достојанство су браћа добила једновременно, највероватније након смрти моћног Војислава Војновића (септембра 1363) — негде после јануара 1364, када је Вукашин последњи пут споменут без титуле.⁴⁶ Најзад, два великаша су 1365, упоредо, досегла још виши степен политичке моћи и угледа — Вукашин је крунисан за краља и постао царев савладар, док је Угљеша стекао независан положај над серском облашћу и у потписима истицао титулу самодршца.⁴⁷ Од двеју истоимених супруга браће Мрњавчевића, дакле, и друга је, верујемо, извесно време била деспотица, па је у грчком запису могла да буде поменута као василиса.

Слично је било и са Јеленом, ћерком угледног Радослава Хлапена, која се удала за младога краља Марка. Њихова веза није била срећна и Марко је из непознатих разлога супругу вратио оцу, али је након Маричке битке, када је остао без очеве подршке, „своју првовенчану жену“ морао да узме натраг. Јелена, међутим, ни тада није дуго остала са њим. Ако се остави по страни позније казивање Мавра Орбина о њеном неверству, вези са Балшом Балшићем и раскалашном животу, поуздана је, верујемо, вест да је 1374/5. пошла за деспота Јована Спату. Изложен притиску овог албанског племића на град, каже добро обавештени писац Јањинске хронике, деспот Тома Прељубовић му је дао сестру Јелену и многе дарове: у питању је била Томина полусестра или, вероватније, Хлапенова кћи из првог брака, која је тада живела на двору у Јањини.⁴⁸ Некадашња супруга краља Марка такође је, дакле, могла као жена албанског деспота носити титулу василисе.⁴⁹

Најзад, четврт столећа доцније, деспотица по имену Јелена била је и супруга Стефана Лазаревића.

Иако су припадале раздобљу које је шире одређено ликовним одликама погановске слике, ниједна од наведених личности није, као деспотица из Сера, својим особинама, начином живота и књижевним делом посведочила да у њој треба видети особу чије је име са-

чувано на полеђини иконе.⁵⁰ Њу је Г. Бабић поуздано препознала и издвојила из богатог историјског контекста. Сензибилна и широке културе, Јелена је пре свих других могла да изабере представе које су изражавале њене молитве за спасење и оличавале њену судбину.

При анализи историјских околности и тематског програма погановског дела остало је, ипак, незапажено да се *сукоб на Марици одиграо у петак 26. септембра, на дан по-*

ГСУД 48 (1880) 452. Неколико година касније, 1883, имена ктитора је преписао и К. Јиречек који се у манастиру задржао путујући из Цариброда у Трн. Као и С. Новаковић, он је господина Константина, „једног од јужнословенских кнезова“, и госпођу Јелену сматрао добротворима или оснивачима манастира — К. Јиречек, *Cesty po Bulharskomu*, Prag 1888, 362; cf. idem, *Das Fiirstenthum Bulgarien*, Prag—Wien—Leipzig 1891, 461;

исти, *Княжество България, II, Пътувания по България*, Пловдив 1899, 496. У малом монографском раду о споменику њихова имена донео је, затим, Th. Schmit, *Die Malereien des bulgarischen Klosters Poganovo. Einige Worte iiber mittelalterliche bulgarische Kunstendenkmäler*, BZ 16 (1908) 123, додавши да му личности нису познате. Нешто пре тога, Ј. Иванов је, попут Новаковића, изразио уверење да је у питању био господин Константин Дејановић, али споменут са *ћерком царицом Јеленом* — И. Иванов *Северна Македонија. Исторически издирвања*, София 1906, 129. Исто мишљење

је опрезно заступао В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњевијековној Србији*, Сремски Карловци 1920, 120, а затим су га са поверењем или одређеном обазривошћу изража-вали и други аутори — Г. Баласчев, *Бележки върху изкуството в българските земи и ните и по-нови векове*, София 1920, 44; В. Петковић, *Стари српски споменици у Јужној Србији*, Београд—Земун 1924, V, 24; исти, *Стари српски споменици у Јужној Србији*, Скопље и Јужна Србија, Београд 1925, 18; А. Грабар,

Известия на Българския Погановският манастир, IV (1926/7, София археологически институт

1927) 172—173 (где је аутор по сопственом препису донео имена ктитора и патрона цркве); idem, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Paris 1928, 337. Схватање да су Дејановићи подигли манастир Поганово оспорио је Б. Радојичић, *Манастир Поганово*, Богословље II 4 (1927) 301—306, наводећи разлоге који ће овде бити одвојено размотрени. И М. Васић је, независно од њега, био врло критичан према идеји да је ктитор био Константин Дејановић, истичући да је то „само једна претпоставка, по невољи постављена, без икаквих доказа“. Сам споменик, сматрао је, својим одликама говори за доцније доба постанка, коју годину пре 1500 — М. Васић, *Жича и Лазарица. Студије из српске уметности средњег века*, Београд 1928, 154. Старије схватање, при томе, није напуштено, па га је у монографији о Поганову и даље делио К. Мијатеу. У Константину је видео сина деспота Дејана и деспотице Евдокије Доје, јединог — наглашавао је — велможе овог имена на ширем подручју. Као и Иванов, Мијатеу је био уверен да је Константин био ожењен Кера Тамаром, ћерком бугарског цара Јована III Александра, и да је као његов зет, са стеченом деспотском титулом, приказан у кругу владарске породице у познатом Лондонском четворојеванђељу из 1355/6. године. За госпођу Јелену је истакао да би у њој најприродније било видети Константинову супругу — можда његову другу жену, с обзиром на вест да је Кера Тамара, веровао је, касније била дата султану Мурату; ипак, у зак-

ључку, и Мијатеу се најприхватљивијим чинило да је Јелена из натписа на фасади била Константинова кћи, а да је споменик морао бити подигнут пре него што се она удала за цара Манојла (К. Мијатеу, *Погановският манастир*, София 1936, 16—21). Господин Константин свакако није био иста личност са зетом бугарског цара Јована III и није био деспот — то је сматрао већ Б. Радојичић, *Једна глава из „Живота Стефана Лазаревића“ од Константина Филозофа*, Хришћански живот 6 (1927) 139, нап. 2. Питање личности Константина Драгаша и титуле коју је носио посебно су расправили Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960, 154, 174—176, и Г. Острогорски, *Господин Константин Драгаш*, ЗФФ VII 1 (Београд 1963) 289—292. О деспоту Константину вид. Х. Матанов

„Кой е бил деспот Константин от мѣстѣ на Лондонското евангелие“, Исторически преглед 7 (София 1985) 47—56.

³⁸ Т. Gerasimov, *L'icone*, 288.

³⁹ И раније, у другој прилици описујући погановску икону, Г. Бабић је истакао да се запис односио на деспотицу, а не на царицу (Г. Бабић, *Ikone*, 24—25, No. 32 и 33). Природан је отуда био закључак да Јелена Драгаш, без обзира да ли је са оцем подигла манастир, није могла бити и наручилац иконе (Г. Бабић-Ђорђевић — В. Ђурић, *Полет уметности*, 159).

⁴⁰ Г. Бабић, *Sur l'icone*, 62 (са изворима и литературом).

⁴¹ Г. Бабић, *Ikone*, на нав. месту.

⁴² Г. Бабић, *Sur l'icone*, 62.

⁴³ Исто, 65.

⁴⁴ У Јелениној молитви на малом диптиху, поклоњеном Хиландару након смрти њеног сина, Г. Бабић је на једном месту препознала парафразу сличне садржине из песме Романа Мелода, која се односила на осећања Мајке Божије под крстом — исто, 65, н. 67.

⁴⁵ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд — Сремски Карловци 1927, 84—85; М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968, 43. Г. Острогорски истиче значај ових извора и сматра да је Вукашин „прво, изгледа, добио деспотски венац, а затим краљевску круну“ (Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965, 14), напомињући да у томе „нема ничег невероватног“ (исто, 11—12).

⁴⁶ Г. Острогорски, *Серска област*, 8—9, 12.

⁴⁷ У раду Г. Суботић — С. Кисас, *Надгробни натпис сестре деспота Јована Угљеше на Меникејској Гори*, ЗРВИ 16 (1975) 170—171, назначено питање није до краја расправљено. У оквирима разматране теме показано је једино да је Јован Угљеша постао деспот још пре јесени 1364.

⁴⁸ Τα χρονικόν των Ιωαννίνων кат' ἀνέκδοτον δημόδη ἐπιτομήν, ed. L. Vranoussis, Athina 1965, 85; Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, ЗРВИ 16 (1987) 158—160 (са литературом).

⁴⁹ Титула деспотице је била високо цењена, али би требало да је њу Хлапенова кћи стекла пошто је већ била краљица.

⁵⁰ Површно је мишљење да би наручиоца погановске иконе, због ктиторске белешке на грчком, пре требало тражити међу Комнинима и Палеолозима него у круговима српског и бугарског племства. Управо највећи споменик у околини Сера чији су дародавци били српски владари и властела, манастир Светог Јована Претече на Меникејској гори, добио је фреске залагањем господина Николе Радоње, где су не само сви сакрални текстови него и натпис који говори о смрти његове жене и кћери исписани на грчком (уп. А. Хунгорoulos, Αί τοιχογραφίαι του καθολικού Μονής Προδρόμου παρά τας Σέρρας, Thessaloniki 1973).

свећен светом Јовану Богослову. У сећање на трагични тренутак ова се подударност није урезала као празник св. Вита у традицији Косовског боја, иако је тога дана хришћанска црква славила већу личност. Чињеница да је у њеној сенци пострадао серски деспот веома је, међутим, важна за схватање погановске иконе.

Појава старог јеванђелисте и надахнутог писца Откровења била је, видели смо, предмет различитих тумачења сликане садржине и могла се разумети само посредно, спонама ишчитаним махом из апокрифног казивања. Околност да се догађај који је судбоносно утицао на даљи живот серске државе одиграо на дан св. Јована Теолога до краја затвара круг идеја сабраних на погановској слици, а њено порекло неоспорно везује за Јелену, супругу деспота Јована. Он је погинуо управо на празник апостола чије је име носио, па се, природно, њему Јелена обратила молитвом за спас деспотове душе — тематика је, дакле, посебно одабрана и зато остала јединствена, са визијом есхатолошког карактера на предњој и фигурама Јована Богослова и Богородице Катафиш на задњој страни. Смисао појаве последњег лика већ је објашњен судбином и положајем деспотице Јелене. Приморана да напусти Сер, она се свакако најпре склонила у утврђени Солун и ту провела извесно време пре него што се упутила у Србију.

Да ли је деспот Манојло уз Јеленину сагласност, пошто је избегла у Солун, кренуо ка Серу или је њен долазак био последица већ успостављене нове владавине над градом не види се из наведеног штурог податка да је Палеолог ушао у Сер новембра 1371.⁵¹ Чини се вероватним да је Јелена убрзо након пораза, можда и непун месец касније, прispела у Солун, где је могла да дочека највећу светковину града, дан његовог заштитника св. Димитрија. Ако ова претпоставка има основе, могла је деспотица присуствовати и описаној верској поворци која се 25. октобра, у навечерје празника, кретала од Богородице Катафиги, изнад подземних простора у којима је проповедао солунски великомученик, преко Богородице Ахиропиитос, до његове велике цркве.

Деспотица Јелена је свакако добро познавала култ Богородице Катафиги којој се обраћала, видећи у њој своје уточиште, па њен лик није могао да настане — као што се помишља — и независно од локалног поштовања. Исти епитет се, додуше, уз њено име јављао и у песништву, али је Богородица Катафиги на икони морала бити насликана под непосредним утицајем солунске традиције и места које је њена светиња имала у граду. На то упућује и карактер представе на предњој страни слике. Сложена пророчка визија, иако измењена у односу на старији мозаични приказ ове теме у Солуну, била је обележена

као *Чудо у Латому* и ширила легенду о исцелитељској моћи места где се оно десило.

У граду богатом сликарским радионицама деспотица је нашла врсног уметника, кадровог да њене мисли и молитве изложи на икони представама ретке иконографије и необичног слога. Судећи по садржини, у часу када је сликано, дело није било намењено одређеном храму, па га је, највероватније, Јелена однела са собом у Србију. Неизвесно је, међутим, да ли је слика доспела у Поганово како дар саме деспотице или касније, посредством других личности. Пре упуштања у претпоставке требало би осниваче манастира сигурније наслутити на још увек неодређеној историјској основи или бар ближе утврдити време када је споменик подигнут.

Уверење да је ктитор Поганова био господин Константин Драгаш изражено је већ у првим белешкама о манастиру, начињеним после ослобођења ових крајева од турске власти (1878). Након чишћења иконе и читања записа са именом василисе Јелене⁵² оно је само стекло шири број присталица — откриће се, наиме, чинило коначном потврдом да је на фасади Светог Јована Богослова, поред Константиновог, било уклесано име *царице Јелене Драгаш*: икона у манастиру, сматрало се, била је такође њен дар.⁵³ Знало се истовремено да је Јелена са супругом Манојлом II, октобра 1395, након очеве погибије на Ровинама, приложила цариградском манастиру Петри 500 перпера којима је требало да се купи имање и тиме обезбеди сталан извор прихода потребан за помене њеном оцу, господару Србије.⁵⁴ Царица Јелена је и Дионисијевом манастиру на југу Атоса даровала скупочени оковани крст са часним дрветом, који се у њему чува са изузетним поштовањем.⁵⁵ Мање упућеним се при томе чинило да су све ове светиње имале истог патрона, св. Јована Богослова, за чији су култ били везани Дејановићи. Њему је заиста био посвећен манастир Земен, али ктитори нису били Константинови родитељи, деспот Дејан и деспотица Евдокија, него један непознати властелин и његова супруга Доја, који су живели у овој крају.⁵⁶ С друге стране, престонички манастир са чувеном болницом коју је подигао краљ Милутин славио је, као и Дионисијат на Атосу, св. Јована Претечу, а не св. Јована Теолога.⁵⁷

Занимљиво је да уврежена мисао о господину Константину и његовој кћери као ктиторима Поганова није напуштена ни када се показало да је икону могла наручити само жена једног деспота.⁵⁸ Штавише, то уверење није поколебано ни претпоставком да је у своме другом браку Константин био ожењен Евдокијом, ћерком трапезунтског цара Алексија III Комнина.⁵⁹ Наиме, њена појава је унела нове несагласности у схватање када је и под којим условима Константин могао бити

оснивач Погановског манастира: Евдокија се могла за њега удати после погибије свога првог мужа, 24. октобра 1386, и требало би да је у браку са Константином била до краја његовог живота, 17. маја 1395. На погановској цркви, међутим, примећено је, нема Евдокијиног имена.⁶⁰ Изложене претпоставке једна другу чине неодрживом. Ако се вест о Евдокијиној удаји односила на Константина Драгаша а не на неку другу особу, искључено је да би између 1387, када је такав брак могао бити склопљен и битке на Ровинама, 1395, уз Константина била наведена само његова кћи, а не и супруга.⁶¹

Најзад, да Поганово свакако није била главна задужбина господина Константина, чини се, говори и једна вест из Кратких хроника.⁶² Након освајања Трнова у лето 1393, Константин је добио од Бајазита Илдирима на дар мошти св. Илариона Мегленског и пренео их у манастир Таксијарха у Сарандапору (Светог Јоакима Осоговског), где је старо здање за ту прилику обновио. Да је Поганово било његов споменик — подигнут знатно даље на северу, у брдовитом пределу и заштићен кланцима Јерме — природно би било да је драгоцене реликвије поверио на чување безбедније смештеном братству.

Остаје зато да се размотри сама основа на којој почива мишљење да је ктитор Поганова био Константин Драгаш. Добија се утисак да је већ А. Грабар наслутио осетљивост овог питања кад је у вези са положајем манастира напоменуо да је вероватно негде у близини била граница његових поседа.⁶³ Све старије вести о областима Дејановића, као и позније које их обележавају као Константинову земљу, сведоче да су они држали жеглиговски крај, Куманово, Кратово, Велес, Овче поље, Тиквеш, Штип, Кочане, Радовиште, Струмицу, Дупницу, Велбужд, Петрич и Мелник; део њихових поседа налазио се и на десној обали Вардара, док је на северу захватао Рилу,

⁶¹ Према запису у једном рукопису из Протата — Р. Parageorgiou, Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια, τὰ περὶ τὰς Σέρρας καὶ ἡ μὲν/ἡ ἰωνίου τοῦ Προδρόμου, BZ III (1894) 316, σ. 2; Г. Острогорски, *Серска област*, 144.

⁶² Т. Gerasimov, *L'icone*, 284.

⁶³ А. Grabar, *À propos d'une icone*, 289; idem, *Sur les sources*, 372, и други аутори. Једино је А. Хунгорџулос, *Sur l'icone*, 348, истакао могућност да је у питању била царица Јелена, кћи Јована Кантакузина, удата за Јована V Палеолога, која је са њим боравила у Солуну 1354. године. Ова претпоставка, међутим, није прихваћена. — О Јелени Драгаш: Д. Анастасијевић, *Једина византиска царица Српкиња*, Браство XXX (Београд 1939) 26—40; *Додатак: Ђорђа Схоларија „Утешна реч цару Константину приликом смрти госпође његове матере“* (превод), 40—48; исти, *Још једна беседа поводом смрти Јелене Драгаш*, Браство XXXI (1940) 78—84; исти, *Трећа посмртна беседа Јелени Драгашевој*, Браство XXXI (1941) 50—54.

⁶⁴ Б. Радојичић, *Листина манастира Петре од октобра 1395 год. као извор за хронологију битке на*

Ровинама, Прилог. *Листина манастира Петре од октобра 1395 год. и потврда цариградског патријарха у српском преводу*, Богословље II 4 (Београд—Земун 1927) 293—301; Г. Острогорски, *Господин Константин Драгаш*, 291.

⁶⁵ В. Мошин, *Крст царице Јелене, кћери кнеза Драгаша*, Уметнички преглед 5 (Београд, фебруар 1938) 136—137; Αρχ. Γαβριήλ, Ἡ ἐν Ἀγίῳ "Ὁρὲι ἱερᾷ μνημῆ του Ἀγίου Διονυσίου, Athina 1959, 72; Г. Острогорски, *Господин Константин Драгаш*, 289.

⁶⁶ Портрети не приказују деспота Дејана и чланове његове породице нити се натпис односи на њега као наручиоца зидног сликарства — Б. Стричевић, *Једна хипотеза о титуларном имену српских деспота XIV века*, Старице VII—VIII (1956—1957) 115—116;

Л. Мавроудинова, *Земленската црква, Софија 1966*, 7—8; иста, *Земленската црква. Историја, архитектура, живопис*, Софија 1980, 138 и д. (где у Дејану види другу личност овог имена). С обзиром да се име јавља у генитиву, Х. Мат *Кой е бил деспот Константин*,

55, нап. 79, не искључује могућност да је Дејан овде споменут као сродник непознатог ктитора. Колега С. Смјадовски је предао у штампу посебну студију о натписима земенске цркве, где разматра и питање представљених личности — натпис спомиње деспота Дејана вероватно као сизерена непознатог властелина који је са женом Дојом и децом насликан у цркви као њен ктитор.

⁶⁷ М. Живојиновић, *Болница краља Милутина у Цариграду*, ЗРВИ 16 (1975) 105—115 (са старијом литературом).

⁶⁸ G. Babić, *Ikone*, No 32 и 33; Г. Бабић Ђорђевић — В. Ђурић, *Полет уметности*, 158.

⁶⁹ И. Ђурић, *Евдокија Комнина и њен муж Константин Драгаш*, ЗРВИ 22 (1983) 260—266; исти, *Сумрак Византије (време Јована VIII Палеолога) 1392—1448*, Београд 1984, 77—78.

⁷⁰ И. Ђурић, *Евдокија Комнина*, 270.

⁷¹ Уколико би се о Константину Драгашу као ктитору Поганова ипак размишљало, на фасади би могло да буде наведено само име његове жене Јелене. Као што је речено, у ово је био уверен већ С. Новаковић кад се упознао са налазом М. Ракића и, затим, документацијом Д. Милутиновића и М. Валтровића, који су пиротски и трнски крај обишли 1878 — М. Ракић, *Из Нове Србије*, 428—429; Д. Милутиновић — М. Валтровић, *Извештај*, 452. Г. Баласчев је такође био мишљења да се Константинова прва супруга звала Јелена и да је у Поганову она наведена (Г. Баласчев, *Бележки*

вѣрху изкуството в бѣлгарските зѣми,

44). То би подразумевало да су мајка и кћи носиле исто име, с обзиром да будућа владарка није могла бити рођена у евентуалном другом браку Константина Дејановића (после 1386) — зна се, наиме, да је Јелена Драгаш одмах након своје удаје 11. фебруара 1392, већ крајем исте године, родила првог сина, будућег цара Јована VIII. У оквиру двоструке претпоставке — да је Константин Драгаш са супругом Јеленом изградио Поганово и затим ступио у други брак са Евдокијом — погановски храм је могао бити подигнут само до 1386. године. Једино у случају да се Константинова прва супруга звала Јелена, а вест о браку трапезунтске принцезе није односила на Константина Дејановића, грађење би се могло датовати и после те године. Нема, међутим, као што је познато, никаквих вести о првој жени господина Константина, па су све могућности у вези са њом отворене. Њихово разматрање због тога нема никакве сврхе.

⁷² P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken, 1. Teil, Einleitung und Text*, Wien 1975, 562, No 72 A, 11.

⁷³ А. Грабар, *Погановският манастир*, 172; idem.

La peinture religieuse en Bulgarie, 337—338.

Прешево и крајеве око Врања.⁶⁴ Због тога, приметила је Ј. Калић још 1979 — пре него што је одбачено схватање да је икону наручила царица Јелена — на велике тешкоће наилази покушај да се помен ктитора на фасади веже за Константина Драгаша и његову кћер, јер „ништа није познато о власти те феудалне породице над подручјем Погановског манастира и пиротског краја”.⁶⁵ Јасније је омеђено само језгро њених поседа у време деспота Дејана и његових синова деспота Јована и господина Константина, док је све друго, особито северно подручје, остало изван историјских извора. Тешко је претпоставити да би чланови породице Драгаш градили задужбину далеко од својих граница, па су у таквим околностима подаци о оснивању Поганова остали једини ослонац за тврдњу да је област Јерме припадала територији породице Драгаш.⁶⁶ Насупрот овом опрезном мишљењу, управо је Поганово прихватано као довољан доказ да је на северу област Дејановића допирала до Трна, због чега је и дизање манастира Арханђела Михаила у његовој близини, са триконхалном црквом сличном погановској, у горњем току Јерме, у великом броју радова везано за породицу Дејановића. Таквом обрнутом поступку у закључивању успротивио се већ Б. Радојичић, истичући да нема доказа да је господин Константин владао овим пределима и подсећајући да је Ј. Иванов тек на основу идентификације Константина Драгаша са ктитором манастира закључио да је његова власт допирала до трнског краја.⁶⁷

На ширење Дејановића и према северу — не само ка областима краља Вукашина и деспота Јована Угљеше након њиховог пораза на Марици⁶⁸ — указује једино Константинова титула на повељи којом је он Хиландару потврдио дарове војводе Дмитра. У потпису на крају исправе Константин је наведен као господар српски и *Подунавља*.⁶⁹ Податак је у науци приман с опрезношћу, јер је већ сам издавач приметио да је управо Константинов потпис са титулом касније додат.⁷⁰ Недавно је М. Благојевић, прегледајући хиландарске исправе, утврдио да је и више других потписа на документима из овог фонда дописано тек средином XIX века⁷¹, а сам оштећени завршетак повеље Константина Драгаша допуњен тада и податком да је она издата у Приштини изван подручја које је овај великаш држао и то 1379, исте године када је кнез Лазар поразио Радича Бранковића и освојио Браничево.⁷² Показало се, дакле, да господин Константин, деспот Јован Угљеша, Вук Бранковић и други који су у ревносној допуни хиландарских аката стекли потписе са необичним титулама нису били господари Срба и *Подунавља*. Према томе, ни једина вест која је указивала да је Константин владао северним крајевима, а Поганово при томе улазило у границе његове земље нема историјске основе.

Такав закључак поткрепљују и административне целине образоване у овим крајевима након успостављања османске власти 1395. године. Традиција снажне и велике Константинове државе одржала се већ у самом називу области која је по њему добила име. Према познијем сведочењу турског картографа Хаџи Калфе, од Константинових области образован је Ћустендилски санџак, али околина Поганова није била у његовим границама.⁷³ Пописни дефтери XVI века показују да је његова врањска нахија сезала до околине Предејана⁷⁴, док је северније крајеве са Дубочицом обухватао крушевачки, а предео око манастира Поганова софијски санџак.⁷⁵

Ипак, и у овом расуђивању, уврежено схватање да је Поганово задужбина Константина Драгаша и у најновијим радовима представља основу за закључак да су границе његове земље на североистоку пролазиле северно од Трна.⁷⁶ Штавише, оно као да и повратно делује у свести: узима се да је трнска област припадала „Константиновој земљи” и у турској административној подели⁷⁷, мада се већ Знепоље, јужније од Поганова, наводи у прегледу кадилука софијског санџака.

За питање Поганова није довољно уочен значај једне вести добро обавештеног Константина Филозофа о трнском крају почетком XV века. Описујући учешће одреда деспота Стефана у завршним борбама Бајазитових наследника за престо, Константин бележи да је српска војска коју је водио господин Ђурађ Бранковић са челником Радичем знатно допринела Мехмедовој победи над братом Мусом у боју код Чамурлија, у подножју Витоше, 1413. године. У знак захвалности султан је Стефану упутио поклицаре са богатим даровима који су му предали град Копријан код Ниша, предео звани Знепоље „и друга пространства”.⁷⁸

За помоћ у сламању последњег супарника Мехмед је, види се, деспота наградио и крајевима од којих је бар један део, поуздано се зна, и пре 1413. њему припадао. Сам Константин Филозоф извештава да се Муса, пошто је почетком те године савладао одметнутог војводу Хамзу, окренуо српским земљама и заузео најпре Соколац, затим Болван код Алексинца, Липовац и Сталаћ, а на крају и Копријан.⁷⁹ Деспоту Стефану, дакле, последњи од ових градова није био дарован већ само враћен. Познато је да су и на другим странама појединој властели препуштане области које је она у прошлости дуже или краће време држала. Северним деловима раније Константинове земље са Врањем, Прешевом и Иногоштем управљао је између 1402. и 1423. ћесар Угљеша, син севастократора Влатка⁸⁰ који је код Криве Паланке подигао манастир Псачу. Из самог документа којим је угледни властелин даровао своју задужбину манастиру Хиландару не види

се, додуше, да су се поседи налазили и у крајевима које је касније добио његов син⁸¹, али Константин Филозоф бележи да је Угљеша након победе Стефана Лазаревића у сукобу са Турцима близу Грачанице 1402. пришао деспоту и добио своју земљу *отачаску Врање, Иногоште и Прешево*.⁸² Да ли је онда Знепоље — подручје западно од Трна са котлином Јерме, на брдском путу који је водио из Врања у Софију⁸³ — Стефану било предато без права која је он могао полагати на њега?

Приказујући прошлост пиротског краја у средњем веку, Ј. Калић се посебно задржала на вестима Мехмеда Нешрије о турско-српским борбама у овој области за владе кнеза Лазара. Његова хроника, писана једно столеће касније, у време Бајазита II (1481—1512), бележи да је Пирот некада био Шишманов град на граници према Србији, који је Алипаша посео са његовим земљама. Лазар је, међутим, поверио своме војводи Димитрију да се домогне овог важног утврђења, па је способни ратник успео да придобије његове становнике и преузме град. Уследио је затим турски поход у којем је околина града порушена и попаљена, због чега је и кнез упутио свога сестрића са новом војском. Он је, међутим, приспевши у Пирот, једино могао да га исели и преда ватри.⁸⁴ Уз сву опрезност коју захтева коришћење наведеног турског извора, треба придати важност податку да је предео око Пирота — не зна се у ком обиму — био једно време у Лазаревим рукама.⁸⁵ Поверење му у том смислу указује и С. Станојевић, обележавајући га на картама као подручје које је привремено било у његовој власти.⁸⁶

Четврт столећа касније ратовао је у овим крајевима и деспот Стефан. Након Сулејманове погибије, 1411, он је Муси упутио посланика који се, прича Константин Филозоф, вратио уверен да с њим споразум није могућ, па је Стефан сабрао војску, дошао „у стране пиротске“ и опленио „неки део земље његове“. Муса му је, међутим, послао поклицара и он се повукао.⁸⁷ Казивање деспотовог биографа је овде

⁶⁴ К. Јиречек, *Историја Срба*, II, Београд 1952², 317; Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, Београд 1975, 174—176.

⁶⁵ Ј. Калић, *Пиротски крај у средњем веку*, Пирот 1877—1977, Пиротски зборник 8—9 (1979) 194.

⁶⁶ Исто.

⁶⁷ Б. Радојичић, *Манастир Поганово*. 303. Уп. И. Иванов, *Северна Македонија. Исторически издир-ванья*, София 1906, 129.

⁶⁸ Г. Острогорски, *Серска област*, 23—24, 144.

⁶⁹ Исправа којом је потврдио поклон војводе Дмитра манастиру Хиландару (С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912, 456-457).

⁷⁰ Исто, 457, нап. 1.

⁷¹ М. Благојевић, *Господари Срба и Подунавља — прилог српској дипломатици*, Исторически гласник 1—2 (Београд 1983) 43—52.

⁷² Исто, 46.

⁷³ С. Новаковић, *Хаџи-Калфа или Ћатиб-Челебија, турски географ XVII века о Балканском полуострву*, Споменик 18 (1892) 42—46; К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1952², 332; Б. Радојичић, *Манастир Поганово*, 303.

⁷⁴ Вид. део опширног дефтера (број 89) из 1570, који обухвата Врањску нахију — *Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опширни пописни дефтери од XVI век за кустендилскиот санџак*, том V, књ. IV, Скопје 1985, 149—556, са картом у прилогу.

⁷⁵ О. Зиројевић, *Три турска пописа у софијском санџаку у XVI веку*, Исторически часопис XVIII (1971) 271—275 (према дефтерима бр. 409 из првих деценија власти Сулејмана Величанственог, бр. 236 из 1545/6. и бр. 492 из 1570/1). У спису Хаџи-Калфе посебно се наводи да је Софијском санџаку припадао и кадилук Иснебол (Знепоље), јужније од Поганова — С. Новаковић, *Хаџи-Калфа*, 32.

⁷⁶ Х. Матанов, *Југозападните бугарски зми през XIV век. София* 1986, 122—123.

⁷⁷ Трнски и радомирски крај, каже Х. Матанов, улазили су у састав Ћустендилског санџака који је „одражавао максимални обим“ Константиновог „кнежевства“; ове територије су му биле придружене највероватније уз турску помоћ између 1378.

и 1395. године — Х. Матанов, *Кой е бил деспот*

Константин, 56.

⁷⁸ В. Јагић, *Константин Филозоф и његов Живот Стефана Лазаревића деспота српскога*, ГСУД 42 (1875) 307—309; К. Куев, *Житието на Стефан Ла-заревич од Константин Костенечки (кирилобелозерски препис)*, София 1983, л. 1976—1996, К. Куев. — Г. Петков, *Събрани съчинения на Константин Костенечки. Изследване и текст*, София

1986, 409—411. Уп. Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, превод Л. Мирковића, Београд 1989, 116—117.

⁷⁹ В. Јагић, *Константин Филозоф*, 306—307; К. Куев — Г. Петков *Събрани съчинения на Константин*

Костенечки, 409—410; Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, 115—116.

⁸⁰ К. Јиречек, *Историја Срба*, I², 332.

⁸¹ М. Рајичић, I. *Основно језгро државе Дејановића. Прилози нашој историској географији*, Исторически часопис IV (1952—1953, Београд 1954) 237.

⁸² В. Јагић, *Константин Филозоф и његов Живот Стефана Лазаревића деспота српскога*, ГСУД 42 (1875) 282; М. Рајичић, *Севастократор Дејан*, Исторически гласник 3—4 (Београд 1953) 27; Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства*, Београд 1975, 73—74 (са картом).

⁸³ О Знепољу вид. К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Зборник Константина Јиречека, I, Београд 1959, 281; К. Куев, *Житието на Стефан Лазаревић*, 73; К. Куев — Г. Петков, *Събрани съчинения на Константин Костенечки*, 461.

⁸⁴ Г. Елезовић, *Огледало света или Историја Мехмеда Нешрије*, Београд 1957, 46—47; Ј. Калић, *Пиротски крај у средњем веку*, 196—197.

⁸⁵ Ј. Калић критично бележи да Нешријев опис није употребљив као историјско сведочење о одређеном догађају, али податак да је Лазар водио борбе „и у пиротском крају, у време турских продора из правца Софије, изгледа прихватљив, могућ“ — Ј. Калић, *Пиротски крај у средњем веку*, 197.

⁸⁶ С. Станојевић, *Историја српског народа*, Београд 1910², 160 (карта); исти, *Историјски атлас за општу и народну историју*, Београд 1940, карта бр. 51.

⁸⁷ В. Јагић, *Константин Филозоф*, 301; К. Куев — Г. Петков *Събрани съчинения на Константин Костенечки*, 405; Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, 111.

штуро и одмах се преноси на збивања под Селимвријом, због чега је тешко рећи колико је дуго Стефан био у пиротском крају и колико је далеко допрла његова акција. Могуће је да су српски одреди продрли и ка Трну и да се знепољски предео бар за кратко нашао у Стефановој власти. Зна се, с друге стране, да је у одсудне борбе у пролеће 1413. Муса кренуо из Пирота⁸⁸, што значи да његову област деспот није дуго држао након поменутог упада. Ипак, каснији долазак Мехмедовог посланика који му је предао Копријан, Знепоље и друге крајеве био је, по свему судећи, у вези са ранијом српском влашћу над одговарајућим областима и градовима. Мехмед, кога је српски владар позвао из Мале Азије, највероватније је на то био обавезан. Осигуравши угарску помоћ под вођством мачванског бана Јована Моровићког и босанску коју је предводио војвода Сандаљ Хранић⁸⁹, Стефан је пре почетка војне свакако поставио одређене захтеве, па уступање поменутих области није било израз пуке захвалности новог султана, свесног да коначну победу у борби за власт над европским делом Царевине у највећој мери дугује срчаности деспотових ратника. При томе су се и услови српског учешћа у борби највероватније ослањали на раније, понегде бар привремено и краткотрајно држање одређених територија.

До краја Мехмедове владавине (1421) Србија је проживела године релативног спокоја и деспотови новостечени поседи, колико се зна, нису довођени у питање.⁹⁰ Верујемо да је областима са Знепољем, у долини Јерме, припадала и околина Поганова, северније од Трна, а свакако, ближе њему, и крај у којем је подигнут манастир Арханђела Михаила. Шире приказујући стање после битке код Чамурлија, С. Новаковић каже да су границе Деспотовине „војевањем и погодбама биле знатно размакнуте", па је власт Стефанова на истоку „допирала до близу Софије", тачније до „водомеђе између Трна и Софије".⁹¹ Стање се изменило тек 1425. године када је Мурат II, након првих година владе, у којима је с њим брижљиво одржаван мир, провалио у Србију и преко Ниша доспео до Крушевца.⁹² Југоисточни крајеви са Знепољем, и иначе на граници према турским поседима, тешко су после тога могли остати у деспотовим рукама.

До сада се није имала у виду могућност да је околина манастира Поганова једно време била у саставу Деспотовине. С друге стране, крај између Пирота и Трна морао се наћи у Бајазитовој власти већ пре пада Шишмановог царства (1396), па је манастир могао бити основан једино у време када је Знепоље са „другим просторствима" било предато Стефану. Манастирски храм је и иначе, због свог карактера, разматран у оквиру моравске архитектуре. Здање триконхалне основе са куполом, нартексом и куломзвоником над њим било је блиско њеним мање репрезентативним и по

особинама углавном познијим представницима. Додуше, ни сви српски споменици из последњих деценија XIV века нису имали живописне фасаде, изведене разнобојним слојевима камена, опеке и малтера, са богатом, плитко резаном пластиком. Ипак, једноставније и скромније цркве попут погановске махом су биле задужбине властеле из почетка XV столећа. Овде није прилика да се изведе свестранија анализа грађевине чије су само основне одлике у описима истицане, а њен тип у прегледима моравских и бугарских споменика стекао одређено место⁹³ — она тек треба да добије добро документовану и потпуну монографску студију. Извесне неопходне напомене ће бити учињене само у вези са питањем назначеним на самом почетку прилога — ко су могли бити ктитори чија су имена уклесана на фасади манастирске цркве?

На невољу, нема вести о локалним господарима овог краја у којима би се могли тражити оснивачи Поганова. Једину одређену претпоставку у вези са њима изложио је Б. Радојичић, рано опазивши одсуство доказа да се они могу препознати у члановима породице Драгаш⁹⁴, и истакао да је — судећи по именима на фасади цркве, а нарочито у манастирском поменику који на првом месту наводи *благочастивог цара Константина и госпођу Јелену*⁹⁵ — вероватније да су у питању били супрузи, а не отац и кћи.⁹⁶

Писац се зато обратио занимљивој вести о другим личностима овог имена које је у рукопису српске редакције *Правила Јована Златоустог* из XV века нашао у манастиру Зографу. Запис на последњем листу обавештава да је храму или манастиру Св. Јована Теолога ову књигу приложио *господин Константин*, син *господина Константина* и унук великог војводе Десимира.⁹⁷ Истина, белешка је, према Ј. Иванову, дописана другом руком и потиче из XVII века, али је најстарија од поменутих личности са титулом великог војводе свакако припадала времену самосталности, а син и унук са именом Константин вероватно XV столећу. Као што је познато, погановски храм је добио живопис тек 1499, па је могуће, закључио је Радојичић, да га је један од двојице истоимених велможа подигао при крају XV века, можда на рушевинама неке старије цркве.⁹⁸

Изложено мишљење је остало без већег одјека у науци.⁹⁹ Томе је доста допринело откриће натписа на икони, схваћено као потврда старије тезе да су ктитори били чланови породице Дејановића. Могућност на коју је указао Б. Радојичић данас добија на актуелности. У прилог претпоставке да се наведени запис односио управо на Поганово, а не на неки други манастир или храм говори и сам начин на који је поменут. За књигу је, наиме, само речено да је дарована *Светом Јовану Теологу*, што подсећа на белешку на корицама познатог добрашевског (погановског) четворо-

јеванђеља, где је такође једноставно назначено да је рукопис припадао *Јовану Богослову* — без ближег одређивања места, чак и без помена да је у питању манастир.¹⁰⁰ У ствари, под *тим* називом он је у прошлости једино и био познат.

Археолошки и конзерваторски радови које је изводио Завод за заштиту споменика културе у Нишу открили су значајне податке о старијим здањима манастирског комплекса у Поганову¹⁰¹, али целокупни простор није могао бити истражен и не треба искључити могућност да ће њихов наставак пружити нову грађу. До сада није откривен ниједан старији надгробни натпис на који би се могли ослонити напори да се утврди идентитет *господина Константина* и његове супруге *госпође Јелене*. Верујемо, с друге стране, да на местима где су ктитори могли да буду упокани надгробне плоче и не треба очекивати. У унутрашњости цркве, у северозападном углу наоса нађена је омалтерисана, на жалост, отворана гробница, а на одговарајућем месту у нартексу два такође прекопавана гроба.¹⁰² Не зна се ко је у њима лежао, али је могуће да су у цркви, макар и скромно, били сахрањени њени ктитори или чланови породице. Са мањом извесношћу се може расуђивати о карактеру гробница које су споља, у низу, биле дограђене уза северну и јужну страну нартекса и западног дела наоса. Оне су, наиме, својим спољним лицем одговарале ширини новог трема, подигнутог на старим темељима чији су се зидови, претпоставља се, овде настављали — пратећи бочне стране цркве — све до певничких простора. Хронолошки однос основе претходног трема и, у продужетку, откопаних призиданих гробница није, ипак, довољно јасан, па се не би смело узети да оне потичу из средњег века¹⁰³ и помишљати да су у њих била положена тела ктитора. Својим положајем и димензијама, а вероватно и изгледом, оне су, иначе, могле бити сличне уској и дугој гробници, призиданој уз северну фасаду Св. Константина и Јелене у Охриду; у њу су, верујемо, били положени јеромонах Партеније и његова мајка Марија, који су живописну задужбину у врху древног града подигли средином осамдесетих година XIV века.¹⁰⁴ У Поганову је, иначе, првобитни ексонартекс био ужи и одговарао само ширини припрате¹⁰⁵, тако да гробови, као и у Охриду, нису припадали градитељској целини храма. С обзиром на карактер и висину анекса, то је разумљиво — није било разлога да се они конструктивно вежу за основни волумен

⁸⁸ Ј. Калић, *Пиротски крај у средњем веку*, 198.

⁸⁹ Ј. Калић, *Снажење Деспотовине*, Историја српског народа, II, Београд 1982, 88—89.

⁹⁰ *Исто*, 90.

⁹¹ С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд 1960², 413.

⁹² Ј. Калић, *Доба привидног мира*, Историја српског народа, II, 209—212.

⁹³ Th. Schmit, *Die Malereien des bulgarischen Klosters Poganovo*, 122—123; B. Filow, *Altbulgarische Kunst*, Bern 1919, 44; Г. Баласчев, *Бележки върху*

изкуството в българските земи, 44; А. Грабар, *Материали по средновековному искусству в Болгарии*, Годишник на Народния музей за 1920 год. (София 1921) 150, 152, 154—155; Б. Филов, *Старобългарското изкуство*, София 1924, 65—66; А. Грабар, *Погановският манастир*, 172—173; М. Васић, *Жича и Лазарица*, 154; В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 256; А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средновековној Србији*, Београд 1962², 243, 249; К. Миятев, *Архитектурата на средновековна България*, София 1965, 194—196; Н. Чанева-Дечевска, *Триконалните църкви от IX—XIV в. по българските земи*, Археология 4 (1970) 12—13; В. Бүрић, *Српски државни сабори у Пећи и црквено градитељство*, О кнезу Лазару. Научни скуп у Крушевцу 1971, Београд 1975, 119; Г. Бабић-Борђевић — В. Бүрић, *Поет уметности*, 157—158; Н. Чанева-Дечевска, *Църковната архитектура в България през XI—XIV век*, София 1988, 150—151, 160, нап. 101.

⁹⁴ Б. Радочић, *Манастир Поганово*, 301—306.

⁹⁵ Поменик је издао И. Иванов, *Поменици на български царе и царици*, Известия на Историческото дружество в София 4 (1915) 223—224.

⁹⁶ *Исто*, 301—302.

⁹⁷ *Исто*, 303. — Белешку су издали И. Иванов, *Български старини из Македония*, София 1908, 202; 1931², 256, бр. 69, и Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, VI, Београд 1926, 1988², 24, бр. 9495.

⁹⁸ *Исто*, 304. — На ова питања аутор се вратио и у приказу књиге К. Миятев, *Погановският манастир*, где је поновно изложене закључке, додајући да је белешка о даривању књиге, са поменом Константина и његовог истоименог оца, припадала можда ранијем времену (не XVII веку), а до нас доспела у препису — *Старинар XII* (1937) 115—116.

⁹⁹ В. Петковић, *Преглед*, 256, сматра вероватним да је манастирску цркву подигао господин Константин, унук великог војводе Десимира.

¹⁰⁰ Богато украшени рукопис са минијатурама јеванђелиста нашао је М. Ракић приликом своје посете новоослобођеним крајевима 1878. и послао Народној библиотеци — М. Ракић, *Из Нове Србије*², 182; Љ. Стојановић, *Каталог Народне библиотеке у Београду, IV, Рукописи и старе штампане књиге*, Београд 1903, 23, број 67 (333), где је објављен и запис. На жалост, рукопис није избегао судбину других у пожару 6. априла 1941. О његовим уметничким вредностима и аутору минијатура в. S. Radojčić, *Stare srpske minijature*, Beograd 1950, 53—54, t. XLIV—XLVII.

¹⁰¹ Г. Томић, Б. Дељанин, М. Митровић, *Истраживачки радови на локалитету Поганово*, Пирот 1877—1977, Пиротски зборник 8—9 (1979) 211—227.

¹⁰² *Исто*, 216.

¹⁰³ У том случају би претходни ексонартекс, који је, сматра се, у XVI веку заменио првобитни, а после 1878. био обновљен, ширином одговарао целој западној фасади објекта — припрате и гробница дограђених уз њене бочне стране.

¹⁰⁴ На охридском споменику су гробнице изидане једна уз другу, у наставку, али само уз северни зид храма, јер је то условљавала падина на којој објект лежи. Цркви се, наиме, прилазило са јужне стране, најбоље видљиве из вароши која се спушта ка језеру, па је уз јужну фасаду подигнут и параклис св. Параскеве са тремом (Г. Суботић, *Свети Константин и Јелена у Охриду*, Београд 1971, 33—34).

¹⁰⁵ Г. Томић, Б. Дељанин, М. Митровић, *Истраживачки радови*, 216.

објекта, што, наравно, не значи да место за сахрањивање није могло да буде предвиђено већ при дизању цркве.

Вероватно је Свети Јован Богослов био *маузолејни храм* господина Константина и госпође Јелене који су овде сахрањени у гробовима или зиданим гробницама, припремљеним или *ad hoc* изведеним након њихове смрти. Посебна намена цркве указивала би и на мотиве који су утицали да оснивачи своју задужбину посвете управо писцу Апокалипсе. У истом духу, за надгробни карактер споменика везана је и недовољно проучена икона са представом мртвог Христа, обележена њ 'Αγρο"καθ'ίλοσις, из XV века.¹⁰⁶ она такође садржи есхатолошку поруку — Христова смрт доноси људима спасење и милост на другом свету. Најзад, из истих разлога Поганову је дарована и икона василисе Јелене.

Којим је путем чувена двојна слика, дело сјајног солунског уметника с краја 1371, стигла до манастира скривеног у клисури Јерме — да ли је била поклон саме деспотице, касније монахиње Јефимије, или је са двора у Србији тек после њене смрти поклоњена манастиру чији је патрон св. Јован Богослов био у средишту загонетне иконографије — тешко је рећи. Основне недоумице се јављају при покушају да се одреди време оснивања манастира и препознају његови ктитори — питање је, наиме, да ли је Константин био властелин кнеза Лазара који је извесно време држао пиротски крај или један од локалних велможа, а можда и ратника деспота Стефана, који се истакао у борби против Мусе. Од наведених могућности вероватнијом се чини последња. Позни турски извор не наводи одређено који се крај нашао у власти кнеза Лазара ни колико је она трајала, да ли довољно дуго да се у беспутном пределу изгради манастир са храмом. С друге стране, господин Константин је могао добити крај око Поганова када је

султан, према Константину Филозофу, српском владару препустио Знепоље „и друга пространства". Деспотовина је тада ушла у мирне године живота, које су допуштале да се у пограничним крајевима према Османском царству подигну манастири Светог Јована Богослова и Арханђела Михаила код Трна. Поганово је било изграђено свакако пре 1425. године и новог, трајног пада ових крајева под турску власт.¹⁰⁷

Повољне прилике за довршавање задужбине нису дуго трајале, па је манастирски храм добио само вредне иконе, а не и зидне слике у својој унутрашњости. Требало је да се околности измене и образује нова клима у којој су се могла обезбедити средства и наћи добри уметници да изведу фреске. То је било тек пред крај столећа, 1499. године. Иза напора да се радови на споменику овога пута до краја обаве по свој прилици није, као у време изградње, стајао угледни властелин, него само братство овог манастира. Његово је имовинско стање, иначе — сведоче каснији документи турских пореских власти — било веома скромно.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Икона се чува у Музеју црквених старина у Нишу и обично датује у крај XIV века — K. Vaicman, G. Alibegashvili, A. Voljskaja, G. Babić, M. Hadžidakis, M. Alpatov, T. Voinesku, *Ikone*, Beograd 1983, 196. По нашем мишљењу, дело је нешто млађе.

¹⁰⁷ Ако би се овде следила претпоставка Б. Радојичића да је Поганово основао господин Константин који је Светом Јовану Богослову даровао рукопис из XV века, или његов отац који је имао исто име и титулу, могло би се помишљати да је деда, велики војвода Десимир, био човек кнеза Лазара (можда учесник у акцијама у пиротском крају, које је описао Нешри), а син био у служби деспота Стефана.

¹⁰⁸ Р. Тричкових, *Манастири у околини Пирота крајем XVI века*, Зограф 12 (1981) 82—84.

L'icône de la vasilissa Hélène et les fondateurs du monastère de Poganovo

GOJKO SUBOTIĆ

La célèbre icône bilatérale provenant du monastère de Poganovo et conservée actuellement à Sofia attire depuis des décennies l'attention de scientifiques éminents grâce à son programme iconographique et à ses hautes qualités artistiques. Sur la face antérieure on voit figurer une représentation théophanique rarement peinte — Vision des prophètes Ezéchiel et Habacuc — dont l'inscription, en grec, rappelle le Miracle de Latome et la relie à une mosaïque du Ve siècle

décorant Latome, monastère de Thessalonique. Sur le revers de l'icône on discerne la figure de la Vierge qui porte ici l'épithète de Kataphygé et le vieux Jean le Théologien; entre ces deux personnages on lit l'inscription [Ελένη ἐ]ν Χ(ριστ)ῳ τῷ Θ(ε)ῳ πίστη βασίλισσα. Étant donné que le mot de vasilissa signifie impératrice, la majeure partie des chercheurs avait adopté le point de vue selon lequel il s'agirait d'Hélène Dragaš, fille du seigneur Constantin Dejanović,

mariée en 1392 à Manuel II Paléologue, empereur de Byzance. D'autre part, le nom d'Hélène était relié à celui de la dame Hélène, gravé, à côté de celui du seigneur Constantin, sur les plaques en pierre encastrées dans la façade de l'église de Poganovo, dédiée à saint Jean le Théologien. En effet, dès la première visite de ce monument (en 1878) par un scientifique, on prétendit qu'il fallait les identifier avec Constantin Dragaš et sa fille. La découverte de l'inscription sur l'icône fut donc prise comme confirmation de l'identification proposée, si bien que, à quelques exceptions près, on considérait que c'était Constantin qui, avec sa fille, avait fondé le monastère et que Hélène avait offert à son église l'icône en question.

Tout récemment, Gordana Babić a contesté à bon droit l'assertion selon laquelle cette icône avait été commandée par l'impératrice Hélène Dragaš. En effet, G. Babić a rappelé une étrange pratique du système des titres dans le Byzance du XIVe siècle, selon laquelle l'épouse d'un empereur (ὁ βασιλεύς) n'était pas désignée comme vasilissa, mais comme ἡ δέσποινα, tandis que l'épouse d'un despote portait le titre de vasilissa. Étant donné le cadre chronologique, défini grâce aux qualités stylistiques de l'icône, G. Babić relie, d'une manière convaincante, celle-ci à Hélène, épouse du despote Jean Uglješa qui gouvernait la région de Serrés. Les circonstances historiques y correspondent. En automne 1371, en essayant de faire face à l'invasion des Osmanlis, le despote fut tué dans la bataille de la Maritza, de même que son frère Vukašin. Peu après, la vasilissa Hélène quitta Serrés. Avant de partir pour la Serbie, elle fit probablement un séjour à Thessalonique où elle put commander l'icône en question. Le contenu insolite de l'image traduisait ses désirs et reflétait la situation dans laquelle elle s'était trouvée: la vision des deux prophètes révélait, suivant la tradition salonicienne, l'aspect du Sauveur sous les traits qu'il présenterait au Jugement Dernier et exprimait la prière de la vasilissa pour le salut de l'âme de son feu époux. C'est ce même sens qu'avait, au revers de l'icône, la figure de saint Jean le Théologien, auteur inspiré de l'Apocalypse, exposant une vision dramatique du tribunal suprême. D'un autre côté, l'épithète de Kataphygé, attribuée à la Vierge et signifiant refuge, abri, exprimait l'espoir de la vasilissa d'obtenir le secours qu'elle attendait de celle-ci.

Fait qui est resté inaperçu jusqu'ici, c'est que le conflit tragique sur les bords de la Maritza eut lieu *le 26 septembre*, précisément le jour consacré à Jean le Théologien et que la malheureuse veuve du despote avait une raison particulière de faire évoquer, avec la représentation du Christ à son second avènement, celle de l'apôtre et écrivain qui parla du Jugement dernier et dont le nom était le même que celui de son feu époux tombé sur le champ de bataille. Par ailleurs, il était tout à fait naturel que l'icône fût offerte plus tard au monastère de Poganovo, placé sous l'invocation du saint en question.

Le choix de la représentation de la Vierge, désignée par la rare épithète de Kataphygé, s'appuyait sur le culte qu'on lui vouait à Thessalonique; celui-ci était lié à l'église édifée sur les galeries souterraines où, selon la tradition,

le patron de la ville, saint Démétrius, avait prêché le christianisme et où il avait été arrêté. Tous les ans, le 25 octobre, à la veille de la fête de ce saint, une grande procession évoquait le chemin des souffrances de celui-ci depuis l'église de la Vierge Kataphygé jusqu'à celle qui fut bâtie et dédiée à saint Démétrius sur l'emplacement où il fut martyrisé et exécuté. Il semble probable que la vasilissa Hélène, peu après la mort de son époux, chercha refuge à Thessalonique où elle assista peut-être, elle aussi, à la pittoresque fête qui prenait le départ précisément depuis le temple de la Vierge Kataphygé.

Dans la ville qui abondait en ateliers d'artistes, la vasilissa put trouver un peintre de talent, capable de présenter ses pensées et ses prières dans une oeuvre rare du point de vue de l'iconographie et curieuse quant à la synthèse thématique. Au début, cette icône n'était pas destinée à une église déterminée, si bien qu'Hélène la prit avec elle en quittant Thessalonique pour la Serbie. Là, elle vécut longtemps à la cour du prince Lazare, puis au monastère de Ljubostinja, sous le nom monacal d'Euphémie.

Ce n'est donc pas la fille du seigneur Constantin Dragaš qui commanda l'icône en question. En adoptant l'hypothèse que Constantin Dragaš fût le fondateur du monastère de Poganovo, certains historiens y voyaient même une preuve que la région de Trn aurait été soumise à sa domination. Cependant, il a été établi depuis longtemps que les régions que ce seigneur gouvernait avec son frère Jean et qu'il avait étendues, surtout après la bataille de la Maritza, n'atteignaient pas, au nord, le monastère de Poganovo. C'est ce qui peut être prouvé d'ailleurs par l'étendue des territoires gouvernés par Constantin — le sandjak de Kjustendil (c'est-à-dire unité administrative turque, formée des domaines de celui-ci), qui n'englobait pas Trn.

Le type architectonique de l'église de Poganovo, plus particulièrement son plan tréflé, se rapproche de celui des églises de l'école de la Morava, raison pour laquelle Poganovo fut souvent traité dans le cadre de cette dernière. De l'autre côté, les parallèles les plus proches sont constitués par le monastère de Saint-archange, près de Trn, et par celui de Saint-Nicolas de Mraka (Mrački), dans la région de Radomir, qu'il n'a pas été possible de situer dans le temps, faute d'informations. On ne saurait identifier avec précision celui qui régnait dans la région de Poganovo au cours de ces décennies orageuses d'irruptions turques. Récemment, Jovanka Kalić a attiré l'attention sur un texte dû à l'auteur turc Mehmet Nechri qui vivait à une époque postérieure et qui n'est pas suffisamment digne de foi; en effet, cet auteur mentionnait des combats livrés dans les environs de Pirot à l'époque du prince Lazare, mais il n'est pas clair quelle région et pour combien de temps pût rester alors sous la domination de ce souverain serbe. Quant à Poganovo, l'important, c'est que Constantin le Philosophe nous informe que les alentours de Trn furent cédés au despote Etienne Lazarević après la bataille de Čamurli, au printemps 1413. En retraçant les luttes des successeurs de Bajazet pour le trône, le biographe du despote susmentionné parle d'abord d'une incursion de l'armée serbe dans la région de Pirot (en 1411), puis d'une

action plus ample entreprise par ce souverain serbe et qui, grâce à la participation des détachements de celui-ci, se termina par la défaite et la mort de Moussa, frère et adversaire de sultan Mehmet I. Alors, en signe de reconnaissance, le sultan céda au despote Etienne plusieurs villes que Moussa avait envahies, la région de Znépoljé et «autres territoires». Vu la situation de Poganovo, ce monastère et ses environs furent, à cette occasion, certainement incorporés à l'État serbe et y restèrent jusqu'aux nouvelles guerres de conquête menées par Mourad II en 1425.

Or, les ktitors du monastère sont à rechercher parmi les nobles serbes et cela plutôt sous le règne du despote Etienne qu'à l'époque où cette région aurait été conquise et possédée pour un certain temps par le père de celui-ci. Le seigneur Constantin, dont l'identité ne nous est pas connue actuellement, est mentionné sur la façade de l'église sans doute avec son épouse, la dame Hélène. La seule trace possible du personnage

portant ce nom et ce titre fut indiquée en 1928 par Dj. Radojičić; dans une note figurant à la fin d'un manuscrit de rédaction serbe qui remonte au XVe siècle et qui est conservé au monastère de Zographe, au Mont Athos, on lit que SaintJeanleThéologien (c'est-à-dire une église ou un monastère dédiés à ce saint) reçut une donation du *seigneur Constantin*, fils du *seigneur Constantin* et petitfils du grandduc Desimir. Quoique tentante, la possibilité de reconnaître dans un des personnages susmentionnés, qui portaient le nom de Constantin et le titre tout simple de seigneur, le ktitor du monastère de Poganovo, exigerait d'autres arguments à l'appui. Par ailleurs, plusieurs faits — la dédicace de l'église à saint Jean le Théologien, ensuite, l'icône de la vasilissa Hélène au contenu eschatologique décrit cidessus, ainsi qu'une icône moins connue représentant le Christ mort et surtout les caveaux mis au jour lors des travaux de restauration — indiquent que l'église était destinée à servir de mausolée à ses fondateurs.